

(наприклад, законодавство про нотаріат), втім галузь норм права, що об'єктивно сформувалася, не дістає галузевого (кодифікованого) законодавчого вираження (наприклад, норми фінансового права, права соціального забезпечення, освітнього права тощо – не кодифіковані й розосереджені по різних нормативних актах).

Головне призначення і цінність Г. з. в тому, що всі вони виступають засобом існування, вираження і організації структури змісту права на рівні його галузей. У цьому полягають не тільки відносна самостійність і відмінність між галузями права і Г. з., але і їх внутрішня єдність.

В Україні з метою забезпечення виконання завдань з організації та ведення еталонної бази даних правової інформації, необхідної для формування правової політики, підвищення ефективності правового регулювання, реалізації програм законопроектних робіт, забезпечення правової реформи в Україні, вдосконалення обліку актів законодавства, а також забезпечення автоматизованого обміну правовою інформацією наказом МЮ України від 2 лютого 2004 за № 43/5 був затверджений Класифікатор галузей законодавства.

Відповідно до Класифікатора було визначено 38 галузей національного законодавства, зокрема: основи конституційного ладу; цивільне; сімейне; цивільне процесуальне; кримінальне; кримінальне процесуальне; кримінально-виконавче; адміністративне; адміністративно-процесуальне; господарське; господарсько-процесуальне; земельне; митне; житлове, а також Г. з. у сфері фінансів і кредитів; транспорту;

освіти; науки, науково-технічної та інноваційної діяльності; адвокатури; нотаріату; прокуратури; судоустрою тощо.

На сьогодні в системі національного законодавства виникають і активно розвиваються нові Г. з., зокрема: інформаційне; медичне; освітнє; спортивне; космічне; військове; підприємницьке; ювенальне та багато ін.

Лит.: Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України: наказ Міністерства юстиції України від 2 червня 2004 р. № 43/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04/page; Знаменський Г. Л. Господарське право як галузь національного законодавства. В кн.: Правова система України: історія, стан та перспективи, т. 4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. Х., 2008, під-розд. 3.1; Ляшенко Р. Д. Проблемні питання формування нових галузей права. В кн.: Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe: zbiór raportów naukowych (Kraków, 29–31.01.2013 r.). Kraków, 2013.

Є. А. Гетьман.

ГАЛУЗЬ ПРАВА – відносно самостійна сукупність норм права, які регулюють сферу однорідних суспільних відносин за допомогою відповідних методів.

Г. п. являє собою відносно замкнену підсистему правового регулювання, головним призначенням якої є забезпечення правового регулювання визначеної сфери суспільних відносин, його своєрідного режиму.

Формування нових Г. п. та зникнення таких, що втрачають актуальність, зумовлене багатьма соціальними чинниками. Розвиток існуючих суспільно

значущих відносин, як і поява нових, зумовлюють потребу в їх правовому опосередкуванні, акумуляцію та виокремлення в системі права потрібного нормативного матеріалу як її відповідної галузі. Останнім часом у різних сегментах юридичної науки обґрунтовуються підстави визнання нею відокремленого статусу медичного, спортивного, банківського, інформаційного права. І, навпаки, затухання сфери суспільних відносин, актуальних у певний проміжок часу, призвели до зникнення правової галузі, норми якої їх впорядковували, як, наприклад, галузі колгоспного права.

Дореволюційна юридична наука обмежувалась поділом системи права на приватне й публічне і лише у 30-х рр. 20 ст. набуло актуальності питання щодо змістових критеріїв відмежування в її структурі галузей та інститутів. Проте дослідження таких критеріїв позначило формування щодо їх оцінки самостійних наукових підходів – моністичного (предметного), дуалістичного (традиційного) та плюралістичного.

Моністичний підхід до розподілу системи права на галузі обґрунтовувався необхідністю визнання предмета правового регулювання – суспільних відносин як визначального критерію такого поділу і був запропонований у науковій дискусії з цієї проблематики наприкінці 1930-х М. Агарковим, М. Аржановим, С. Братусем, Д. Генкіним та ін. Утім було вказано на певну обмеженість предметного підходу і запропоновано використовувати як критерій також і метод правового регулювання (С. Братусь), що не викликало однозначної підтримки в науці.

Дуалістичний підхід до поділу системи права на галузі передбачав визнання його двох різних, але рівнозначних критеріїв – предмета і методу правового регулювання. Переконлива пропозиція щодо їх використання стала підсумком другої дискусії з проблем системи права у 1956–58 за участю М. Александрова, О. Йоффе, І. Павлова, М. Шаргородського, Ц. Ямпольської, Б. Шейндліна та ін., у ході якої визнано, що врахуванням тільки предмета правового регулювання можна вмотивувати появу необмеженої кількості Г. п. Тому саме метод регулювання стає таким, що уточнює цей поділ, показником. У 60-х рр. 20 ст. почалося активне «відкриття» нових Г. п. та осмислення можливості формування «комплексних» галузей, які, за висловом С. Алексєєва, можна назвати «надгалузями» чи «супергалузями».

Третя дискусія щодо системи права (1982) супроводжувалась пропозиціями істотної зміни в підходах до розуміння системи права. Окремі дослідники (В. Лаптев, В. Соловйов, В. Шахматов) мотивували відмову від методу правового регулювання як критерію будови галузевої структури права. Ін. (Т. Абова, В. Кудрявцев) пропонували відмовитися як від методу, так і від предмета правового регулювання та шукати нові ознаки. І, нарешті, деякі дослідники (Р. Лівшиць, Ц. Ямпольська) запропонували відмову від поняття «галузь права» з використанням терміна «галузь законодавства». Переважним залишився підхід до визначення будови системи права через предмет і метод правового регулювання, але з додаванням додаткових критеріїв її

поділу – галузевих принципів, мети правового регулювання.

Плюралістичний підхід до галузевого поділу системи права орієнтує на використання, крім традиційних, ще й додаткових критеріїв – галузевих правових режимів; показників замкненості правового регулювання; однорідності суспільних відносин; галузевого понятійного апарату; власних способів правового регулювання; специфіки об'єктів та суб'єктів правовідносин, їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Ін. наукові підходи до предмета і методу правового регулювання також додають характерні для окремих сфер правового регулювання принципи права та цінності, що визнаються та охороняються нормами галузі, мету та функції правового впливу, співвідношення способів та прийомів правового регулювання (дозволів, зобов'язань, заборон, пільг, заохочень, рекомендацій), специфіку юридичної відповідальності, обсяг нормативного матеріалу, який потребує систематизації.

У науці неодноразово пропонували відмовитися від дуалістичного підходу у визначенні галузевої будови системи права через те, що він не пропонує достатніх підстав обґрунтування феномену комплексних Г. п., проте саме цей підхід залишається найбільш визнаним.

Формування Г. п. зумовлене постійними взаємопов'язаними процесами розвитку суспільних відносин в якісно різних сферах і відбивається відповідно в галузевій інтеграції і диференціації правових норм. Остання характеризує розвиток романо-германської правової сім'ї в цілому, а узагальнення характеристик національної системи права на-

копичує інформацію про такі найбільш значні ознаки її галузей.

1. Значність нормативного обсягу. Велика сфера суспільно важливих відносин вимагає для її впорядкування значного обсягу засобів правового регулювання, який був би достатнім для оформлення самостійної Г. п. Остання є головним та найбільш великим за обсягом підрозділом системи права, який відбиває як об'єктивність його зумовленості суспільними відносинами певного роду, так і особливості їх впорядкування кількісно та якісно достатньою групою правових норм. Г. п. є різними за обсягом, внутрішньою будовою, цілями та призначенням. Їх норми відображені або у значній кількості джерел – нормативно-правових актів (наприклад, у галузях конституційного, адміністративного права), або, навпаки, у значній кількості правових норм, відбитих у невеликій кількості нормативних документів (як приклад, галузь цивільного права). Ін. є порівняно компактними за обсягом (наприклад, процесуальні галузі). Конструювання Г. п. інколи зумовлює створення для регулювання певної сфери відносин кодифікованого законодавчого акта, який встановлює загальні засади (принципи) їх регулювання, наприклад, Основи законодавства України про охорону здоров'я.

2. Однорідність суспільних відносин. Формуванню галузі та визначенню об'єкта її правового впливу передують розвиток та пізнання сфер людської діяльності, які породжують своєрідний зміст суспільних відносин, що володіють предметною самостійністю, мають типові ознаки й властивості. Однак така

сфера діяльності має бути значною за обсягом, мати високу соціальну значущість та ціннісний зміст. Сукупність поведінкових актів і відносин утворює об'єктивну передумову формування Г. п. і стає матеріальним критерієм їх виокремлення та позначення їх умовних кордонів у системі права. Будь-яка Г. п., її межі та зміст, визначальні основи регулювання (галузеві правові принципи), відповідні адекватні засоби нормативного впливу на людську поведінку, передусім завжди детерміновані постійними відносно самостійними та взаємопов'язаними сферами суспільної реальності. Останню створює головний смислоутворюючий чинник – людина, яка неминуче пов'язана з ін., через усвідомлення ними потреб, сталими й якісно різними зв'язками особистостей, соціальних груп. Ці суб'єкти виступають як носії власних реальних інтересів у всіх сферах суспільства. Їх сумісна діяльність утворює усталений якісно однорідний тип відносин (майнових, немайнових, організаційних, трудових та ін.), впливає на визначення способів і форм їх організації, суб'єктний склад, субординаційну чи координаційну модель будови та ін. Суспільні інститути формують певне бачення про правові шляхи та критерії визначення способів задоволення і засобів захисту інтересів учасників типових однорідних відносин. За умови придатності останніх для впорядкування загальнообов'язковими правилами, офіційні джерела права закріплюють типові загальні правила, які упродовж часу формують їх нову спільність – правову галузь.

3. Єдність предмета і методу правового регулювання. Г. п. через своєрідність предмета правового регулювання як об'єктивного (матеріального) критерію її відокремлення в системі права, потребує використання прийомів відповідного впливу на нього – сукупності належних методів, прийомів та способів правового регулювання. Поєднання останніх Г. п. обумовлене специфікою її предмета – суспільними відносинами певного роду і окреслюється нормотворцем як юридичний (суб'єктивний) критерій відокремлення галузей. Власністю останніх є те, що вони не створені штучно законодавцем, а сформовані реальним існуванням усвідомлених інтересів і соціальних потреб, для задоволення яких законотворець створює правові засоби і фіксує їх в офіційній формі, переважно у нормативно-правових актах. Чинники та головні умови, що визначають генезу і оформлення Г. п.: якісна однорідність сталих суспільних відносин, що потребують правового регулювання та придатні для цього; неможливість їх впорядкування нормами ін. галузей права; необхідність створення специфічного правового режиму для їх регулювання та ін.

Формування та виокремлення Г. п. за предметом і методом регулювання передбачають оформлення її змісту в галузевих нормах з високим рівнем однорідності. Цим Г. п. відрізняються від галузей законодавства, які можуть регулювати й різні відносини, не використовують єдиний метод і не мають такого ступеня однорідності відносин та норм, як у Г. п. Відмінністю останньої як невід'ємного елемента

цілісної системи права є її об'єктивно-матеріальна природа, що унеможливує її формування за довільним розсудом суб'єкта-законодавця.

4. Відносна самостійність. Юридично цілісна Г. п. відносно автономна від ін. правових галузей у системі права і є такою її підсистемою, головне призначення норм якої полягає у впорядкуванні суспільних відносин певного роду сукупністю властивих галузі юридичних засобів. Тому замкнутість Г. п. розуміється як незастосовність галузевих способів і прийомів правового регулювання повною мірою до відносин, які перебувають за її межами. Ззовні самостійність та замкнутість Г. п. відбивається у закріпленні її норм в окремих галузевих джерелах права – нормативно-правових актах (кримінальному, цивільному, трудовому законодавстві та ін.).

Самостійність Г. п. має прояв й у здійсненні нею власних функцій, невід'ємних від функціонування усєї системи права та зумовлених її особливим призначенням, регулятивними можливостями. Зокрема, інтегративна функція галузі конституційного права поширюється на всю систему права, проте охоронна функція галузі кримінального права є специфічною для системи.

5. Галузевий режим правового регулювання. Він має унікальний, оригінальний склад та зміст. Специфіка Г. п. втілюється у своєрідному режимі правового регулювання, який: визначається галузевими правовими принципами; встановлює галузевий правовий статус суб'єктів права (їх правосуб'єктність, підстави встановлення прав та обов'яз-

ків) та особливий галузевий порядок (механізм) їх встановлення й реалізації; містить характерні для галузевих відносин комбінації поєднання правових способів їх регулювання: юридичних дозволів, зобов'язань, заборон; окреслює специфічні для Г. п. види санкцій, обмежень та юридичні підстави їх застосування до суб'єктів. У Г. п. правові засоби, як елементи методу регулювання, сполучаються адекватно особливостям її предмета. До того ж для деякої Г. п. характерне особливе з'єднання елементів публічно-правового та приватноправового регулювання, різна міра включення публічно-правових норм у приватноправові галузі і, навпаки, присутність приватноправових норм у публічних галузях.

6. Галузевий поняттєвий апарат. Будь-яка структурна побудова системи права не анулює властивість її формальної визначеності та не створює винятків для окремих галузей, що перебувають у постійному діалектичному зв'язку з галузями законодавства. Відповідно будь-яка Г. п. має власний блок формально визначених понять. Зокрема кримінальному праву властиві поняття «злочин», «судимість», «множинність злочинів», «обставини, що виключають злочинність діяння» та ін. Цивільному праву притаманні поняття «акцепт», «оферта», «суміжні права» тощо. Г. п. використовує свої поняття, надає їм юридичної сили та значущості для застосування й тлумачення. Однак, будучи сформульованими на галузевому рівні, юридичні поняття поширюють інформацію про свій зміст у юридично первинному значенні й за межі галузевого використання, набувають загальноправового значення («гро-

мадянин» у конституційному праві; «фізична» чи «юридична» особа – в цивільному та ін.).

7. Суб'єктний склад та особливості правового статусу суб'єктів (наприклад, суб'єкти галузі кримінального права – тільки осудні фізичні особи, які досягли зазначеного нормами галузі певного віку; цивільного – «фізичні» і «юридичні» особи, фінансового – «платник податків», цивільно-процесуального – «позивач».

8. Динамізм Г. п. вказує на їх здатність до постійного поступового розвитку під впливом багатьох чинників – суб'єктивних та об'єктивних, постійних та тимчасових, прогнозованих та не прогнозованих, міжнародних та внутрішніх. Регулятивних можливостей чинних правових засобів із часом стає недостатньо порівняно з обсягами запитів суспільства на адекватне нормативне впорядкування відносин, що якісно та кількісно змінюються. Сучасними тенденціями розвитку Г. п. є такі: відображення в їх нормах змін пріоритетів у відносинах особи і держави відповідно до конституційних принципів, міжнародних стандартів, загальнонародських цінностей, що сприйняті суспільством і людиною як нові імперативи їх життєустрою; становлення нових суспільних відносин, що вимагають нормативного врегулювання (становлення інститутів демократії, реформування організації владних інститутів, міграційні процеси, розв'язання екологічних загроз, глобальні виклики та ризики); збільшення і розгалуження нормативного матеріалу і подальший його розподіл за спеціалізованими інститутами і галузями (поява нових інститутів, підгалузей і комплекс-

них інститутів законодавства – інформаційного, банківського, податкового, інноваційного, митного, медичного законодавства та ін.); вплив принципів і норм міжнародного права, міжнародних організацій на пріоритети, принципи та завдання галузей національного права, якісне збагачення їх змісту міжнародними угодами, конвенціями про захист прав окремих категорій суб'єктів.

9. Власна структура. Г. п. структурно є цілісною сукупністю норм, що внутрішньо розподілена (диференційована) за групами – правовими інститутами. Норми інститутів права відрізняються за предметом регулювання, впорядковують окремі види однорідних суспільних відносин всередині Г. п. Структурно Г. п. як група з'єднаних предметом регулювання принципів і норм визначається й як цілісна сукупність інститутів права, норми яких впорядковують певні види однорідних суспільних відносин, пов'язані єдиним предметом регулювання (наприклад, відносин з оплати праці – в однойменному інституті галузі трудового права; відносин, що впливають із шлюбного договору (контракту), – у відповідному інституті галузі сімейного права).

У межах деяких галузей інститути права поєднуються, утворюючи підгалузі права. Підгалузь права – це сукупність правових норм, яка виокремлюється в межах Г. п., регулює однорідні суспільні відносини в певній сфері її загального предмета, структурно виступає як сукупність предметно пов'язаних галузевих інститутів. Поява підгалузі свідчить про динаміку нормативного змісту й структури Г. п. відповідно до розширення її предмета.

Підгалузі права іноді називають укрупненими інститутами, проте вони існують не в кожній Г. п. Наприклад, підгалузі в адміністративному праві формуються відповідно до сфер державного управління у сферах життєдіяльності суспільства – обороні, економіці, соціально-культурному будівництві, освіті, охороні здоров'я, будівництві та ін. Такі сфери регулювання утворюють і підгалузі права. Зокрема, наука адміністративного права відносить підгалузі будівельного, енергетичного, транспортного права та ін. відповідно до сфер державного управління.

У науці цивільного права як підгалузі називають право власності та речові права на чуже майно; зобов'язальне право (складається з інститутів договірних та недоговірних зобов'язань), спадкове право (поєднує юридичні інститути спадкування за заповітом та спадкування за законом), право інтелектуальної власності (поєднує правові інститути авторського права та патентного права).

У галузі фінансового права структурно відокремлені підгалузі банківського, податкового, бюджетного права.

Питання визначення статусу підгалузі часто супроводжують наукові дискусії про автономні особливості предмета правового регулювання (наприклад, сімейних відносин і, відповідно, про статус галузевого статусу сімейного права в його співвідношенні з галузю цивільного права).

Виникнення підгалузі права також зумовлене не тільки специфікою предмета правового регулювання, його автономними властивостями, а й диференціацією усталених внутрішньогалузевих відносин (як, наприклад,

у гірському чи лісовому праві), розвитком нових галузей інформаційного, комп'ютерного права та ін.

Види Г. п. Г. п. класифікуються за критеріями, які відбивають різні її «зрізи»: за роллю в організації системи права – на інтегруючі (конституційне) і предметні (усі ін. Г. п., нормативний зміст яких узгоджений з конституційним правом); за роллю у формуванні методів правового регулювання – фундаментальні (адміністративне, цивільне, кримінальне, кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне) і спеціальні, які є вторинними за походженням, формувалися в межах фундаментальних галузей і зберегли їх наступність: модифіковані головні методи, пристосовані до історично пізніших сфер відносин (трудових, сімейних та ін.), створені особливі галузеві режими правового регулювання; за характером співвідношення предметів правового регулювання – галузі матеріального і процесуального права; за характером інтересу, який забезпечують норми галузі, – галузі публічного (конституційне, адміністративне, фінансове) і приватного (цивільне, сімейне) права.

Поширеною є думка щодо існування т. зв. комплексних Г. п. Останні не впливаються в класичній критерій розподілу системи права на галузі: вони регулюють функціональний комплекс відносин різного роду, а фактором їх об'єднання виступає не постійний предмет правового регулювання, а суб'єкт – держава, яка об'єднує норми різних галузей в окремому документі – нормативно-правовому акті комплексного змісту з точки зору галузевої приналежності норм. Таким шляхом формуються

комплексні галузі законодавства. Їм властиве сполучення різнорідних інститутів і норм профілюючих та спеціальних Г. п., наприклад, підприємницьке, інформаційне та ін. У науці висловлена думка й про комплексну галузь як перехідний стан інституту або підгалузі права на шляху їх формування як самостійної Г. п.

Серед основних галузей національного права виділяють передусім конституційне право, норми та принципи якого регулюють суспільні відносини, що забезпечують реалізацію народовладдя, визначають конституційний лад, закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, встановлюють засади організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. Цивільне право, норми якого регулюють особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Особливостями цих відносин є такі: їх сторонами є автономні суб'єкти – фізичні і юридичні особи; відсутність між ними субординації, що зумовлює диспозитивний метод їх правового регулювання. Адміністративне право, норми якого регулюють суспільні відносини, що пов'язані із діяльністю органів виконавчої влади, внутрішньоорганізаційною діяльністю ін. державних органів, підприємств, установ та організацій, управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування. Кримінальне право визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили; воно встановлює підстави та умови притягнення фізичних осіб до кримінальної відпові-

дальності та підстави звільнення від неї, види і системи санкцій тощо. Трудове право регулює відносини, що складаються у процесі застосування праці, а також відносини, що передують, супроводжують та впливають із трудових (наприклад, відносини щодо працевлаштування, організації та управління працею, розгляду трудових спорів). Сімейне право визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, ін. членів сім'ї та родичів; основний метод регулювання – диспозитивний. Фінансове право регулює суспільні відносини, пов'язані з публічною фінансовою діяльністю (формуванням і виконанням державного та місцевих бюджетів, оподаткуванням, грошовим обігом, кредитуванням та ін.) за допомогою імперативного методу регулювання. Цивільне процесуальне право визначає порядок розгляду і вирішення цивільних справ, встановлює права та обов'язки суб'єктів процесуальної діяльності, пов'язані з реалізацією заінтересованими особами права на судовий захист; поєднує імперативне і диспозитивне регулювання. Кримінальне процесуальне право регулює відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у кримінальних справах. Воно встановлює порядок кримінального провадження, права та обов'язки його учасників за допомогою імперативного методу правового регулювання.

Лит.: Мураховська Т. Є. Формування нових галузей в системі права України: автореф. дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.01. Х.,

2011; Дуднік Р. М. До проблеми виокремлення системоутворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права // Право і суспільство, 2015, № 4; Хряпченко В. П. Від критеріїв поділу системи права на галузі до комплексних галузей права // Актуальні проблеми політики, 2015, вип. 55.

С. М. Олейников, О. О. Уварова.

ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ – система загальних і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на сприяння реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень.

До загальних Г. п. л. належать такі:

– політичні, якими передусім виступають демократичні державні режими, що передбачають політичний плюралізм та багатопартійність; поділ влади; активна участь громадськості в управлінні державними справами; сформована на демократичних засадах виборча система; принципи та стандарти належного урядування (англ. *good governance*), які мають бути втілені в публічному адмініструванні;

– соціально-економічні, до яких належать соціально орієнтована ринкова економіка, рівність усіх форм власності, створення умов для розвитку підприємництва, високий рівень продуктивності праці та економічного розвитку суспільства, що дає змогу забезпечити гідний рівень життя та соціальний захист населення, подолати бідність, безробіття та ін.;

– ідеологічні, які включають визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; утвер-

дження поваги до права; сприйняття кожним членом суспільства фундаментальних правових цінностей; заборону релігійної чи міжетнічної ворожнечі, пропаганди насильства та жорстокості (т. зв. мови ненависті – англ. *hate speeches*); належний освітній рівень населення та ін.

Основним завданням міжнародного та національного права в галузі прав людини є формування дієвої системи юридичних гарантій прав і свобод. З приводу цього ЄСПЛ у справі «Айрі проти Ірландії» (1979) зазначив, що Європейська конвенція прагне гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а права, які є практичними та ефективними.

Серед юридичних гарантій розрізняють національні та міжнародні. На національному рівні такими гарантіями передусім виступають правові процедури реалізації прав людини, в основі яких лежать основоположні процесуальні права: право знати свої права і обов'язки; право на юридичну допомогу, у т. ч. безкоштовну; право на судовий захист; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їх незаконними рішеннями, діяльністю чи бездіяльністю; встановлення юридичної відповідальності за порушення чи обмеження прав людини; презумпція невинуватості; заборона зворотної дії закону, що встановлює або посилює юридичну відповідальність за правопорушення; заборона бути двічі притягнутим до юри-